

UOT 78.031.4

FAZİLƏ NƏBİYEVA *

AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU TÜRK LƏRİNİN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ MÖVCUD OLAN “HALAY” JANRININ OXŞAR VƏ FƏRQLİ ASPEKTLƏRİNƏ DAİR

Təqdim edilən məqalədə Azərbaycan və Anadolu türklərinin mədəniyyətində rast gəlinən “Halay”lardan bəhs edilir. Onların geniş yayıldığı ərazilər sadalanır. Mənbələrdə Azərbaycan “Halay” rəqs mahnılarının mənşəyinə görə tunc dövrünün Günəş ayini mərasimləri ilə əlaqələndirilməsi barədə məlumat verildiyi oxucunun diqqətinə çatdırılır. Müəllif hər iki xalqda “Halay” janrının mürəkkəb tarixi inkişaf prosesləri ilə bağlı olmasını qeyd edir. “Halay”ların kütləvi şəkildə ifa olunaraq folklorun müxtəlif janrlarını təşkil etməsi oxucunun nəzərinə çatdırılır. Onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərindən, etimologiyasından bəhs olunur və not nümunələri təqdim edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan və Anadolu türkləri, tanrıçılıq dünyagörüşü, günəş və od kultu, yallı, ortaq mədəniyyət, halay janrı, müşayiət formaları, oxşar və fərqli xüsusiyyətlər*

Qədim tarixə malik azərbaycanlıların və Türkiyə türklərinin tanrıçılıq dünyagörüşü, sonradan islam dininə sitayiş etməkləri, eyni dil qrupuna daxil olmaqları, adət-ənənələrindəki çoxsaylı bənzərliklər və digər ortaq xüsusiyyətlər onların bir kökdən törədiklərini göstərən faktlardır. Bu baxımdan, hər iki xalqın musiqi və rəqs folklorunda rast gəlinən “Halay”ları ortaq mədəniyyət daxilində fərqli amilin təzahürü kimi izləmək olar. Bu isə qardaş xalqların qədim və zəngin mədəniyyətinin çoxçalarlılığını göstərən ən parlaq xüsusiyyətlərdən biridir. Buna görə də Azərbaycan və türk “halay”larının müqayisəli tədqiqi böyük maraq və aktualıq kəsb edir.

“Halay” Azərbaycanın cənub bölgəsində - Masallıda, Lənkəranda, Astarada, Lerikdə geniş yayılıb. Talış etnik qrupunun musiqi mədəniyyətində özünəməxsus yer tutan “Halay” rəqs mahnıları indi də onlar tərəfindən ifa olunur. Bu folklor örnəklərində cənubluların həyat tərzini, məişəti, etnopsixologiyası və adət-ənənəsi əksini tapır. “Halay” mahnılarının yaranması və inkişafı təkcə Azərbaycanın bu bölgəsi ilə bağlı deyil. Onlara Naxçıvan diyarında, İran İslam Respublikası və Türkiyə Cumhuriyyətinin ərazisində də rast gəlinir. Türkiyədə ifa olunan “halay”la Azərbaycan “halay”ı arasında fərqli cəhətlər özünü göstərir. Eyni ada malik olsalar da onlar kütləvi şəkildə ifa olunaraq folklorun ayrı-ayrı janrlarını təşkil edirlər.

“Halay” adının dövrə mənasını daşdığına bildirən Nəsir Rzayevin fikrincə, “Halay” rəqs mahnıları hələ eradan əvvəl “Yallı”ya oxşar, “Yallı” məzmununda olan prinsiplərə əsaslanmışdır. Qol-qola girib dövrə üzrə “Halay” tutaraq oxunan bu mahnıların mənşəyi, nümunəsi Qobustanda təsadüf olunan hörmədəş (*kromlex*) daxilində tunc dövrünün Günəş ayini mərasimlərilə əlaqələndirilir [5, s. 42].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dairəvi formada ifa edilən “Yallı” rəqsləri də Günəş və onun yerdəki ekvivalenti olan od kultu ilə bağlıdır. Folklorun ən dərin qatlarına mənsub olan yallı nümunələri qədim Azərbaycan türklərinin tanrıçılıq dünyagörüşü ilə əlaqədar olub cari vaxtda mədəniyyətimizdə müstəqil janr kimi mövcudluğunu davam etdirməkdədir. Günəşin şərəfinə ayinlər keçirmiş əcdadlarımızın təfəkküründə tək tanrıya sitayişin, birlik və vəhdətin təzahürü müasir yallı rəqslərinin xoreoqrafiyasında özünü büruzə verir. İştirakçıların qol-qola girib və ya bir-birlərinin çəçələ barmağından tutaraq yallı cərgəsində bir ritmdə eyni hərəkətlərlə dövrə vurmaqları, dəstəbaşçısının əlində tutduğu qırmızı rəngli yaylıq bura daxildir. Ehtimal ki, bu dünyagörüşü sonrakı tarixi mərhələlərdə tədricən özünü “halay” janrında da büruzə verməyə başlamışdır. Eyni kökdən başlanğıcını götürən ayinlər ilə bağlı olan “yallı”lar və

"halay"lar get-gedə müstəqil janrlar kimi formalaşmışlar. İnsan nitqinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq halaylara poetik mətn əlavə edilmiş, yallıların isə "dil yallıları" adlı növü meydana gəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "halay"lar da "yallı"lar kimi, ifaçılıq baxımından kütləvi şəkildə ifa olunan folklor inciləridir. "Yallı"lar zurna, balaban, kos, nağara adlı musiqi alətlərinin müşayiəti ilə, eləcə də çönbax və çilikdən zərb vasitəsi kimi istifadə olunmaqla ifa edilir. Yallı melodiylarına söz qoşulub oxunması da müşayiət xarakteri daşıyır. Belə növ yallılar Naxçıvan MR-nın ərazisində geniş yayılıb və xalq arasında "dil yallıları" adlanır. Bu barədə ilk dəfə olaraq görkəmli etnomusiqişünas Əqidə Ələkbərova dissertasiya işində məlumat vermişdir [7; 8].

Səadət Fərziyevanın yazdığına görə "Yallı" rəqsləri bir yallıbaşı tərəfindən icra olunduğu halda "Halay"larda iki dəstəyə bölünmüş deyişən qrupların hər birinin ayrı-ayrılıqda halaybaşısı adlanan rəhbəri mövcud olmuşdur. Buna görə də sözlə ifa olunan "Yallı"lar poetik məzmun və melodik cəhətdən "Halay"lardan bir o qədər də fərqlənir. Lakin "Halay"larda fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, iki dəstəyə bölünmüş "Halay" qrupları poetik və melodik xüsusiyyətlərin vəhdətini öz ifalarında nümayiş etdirərkən burdon, polifonik səsaltı faktura elementləri meydana çıxır. Burada iki dəstənin bir-biri ilə deyişməsi həmin "Halay" rəqs mahnılarının inkişafı formada üzə çıxmasına səbəb olur" [2, s. 59]. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, "Halay" rəqs mahnıları dövrlər ərzində dəyişmiş və yeni məzmun daşımışdır. Aşağıda S.Fərziyeva tərəfindən nota salınmış "Novruz" adlı halay mahnı rəqsinin not yazısını təqdim edirik.

Nümunə № 1

Allegro

Nov-ruz qum-ru ki-mi ey - lə - di cən-gi Yu-mur-ta bə - ya-yın... bi-çin çə-lən-gi

7 Şad - lıq ey - lə - yə-rək a - tın... fi - şən - gi Nov-ru - zım go -

11 li - si... ol - sun mü-ba - rək Ba-ha - rın gə - li - si... ol - sun mü-ba - rək

"Halay" sözünün işlənilməsi etimoloji baxımdan müxtəlif mənalar vermişdir. Ariz Abduləliyevin yazdığına görə Halaya bəzən "Alay"da deyilir. "Halay" ("Alay") iki tərkib hissəsindən ibarətdir: hal - al. 1. Hal (Al) türk xalqlarının (eləcə də dünyanın bir çox xalqlarının) mifologiyasında mifik varlıqdır... Bu araşdırmalar öyrədir ki, hal Ana Günəşin - Odun antropomorfizmidir. O, ev-ocağın, ailənin qoruyucusudur, doğumun (hamilə, doğan, zahı qadınların, körpələrin), artımın-məhsulun hamisidir. Hal (al) bədniyyət ruhlara düşməndir, şəri qovandır, xeyirxah varlıqdır. 2. "Halay"ın ikinci tərkibi "ay", türk xalqlarının dilində işlədilmiş, arxaik "aymaq" (demək, söyləmək), "aydır" (dedi, söylədi) fellərinin köküdür" [1, s. 65-66]. Beləliklə, tədqiqatçının qənaətinə görə "Halay" - hal sözü, hal nəğməsi deməkdir.

"Halay"lar barədə tədqiqat aparmış görkəmli etnomusiqişünas Bayram Hüseynlinin və S.Fərziyevanın araşdırmaları Azərbaycan musiqişünaslığında qiymətli elmi mənbələr hesab edilir. İlk dəfə olaraq "halay" janrını geniş surətdə səciyyələndirmiş B.Hüseynli topladığı nümunələri "Azərbaycan xalq rəqs melodiyları" adlı dəftərin II cildində [4] çap etdirmişdir. Alimin bildirdiyinə görə janr etibarilə halay bir neçə rəqs və mahnıdan ibarət silsiləvi vokal-xoreoqrafik formaya malikdir. Halay rəqs mahnıları toy məclislərində ancaq qadınlar tərəfindən ifa olunur [4, s. 8]. Onun verdiyi məlumatdan belə aydın olur ki, qədim dövrdə yalnız zəhmət prosesi ilə bağlı olan bu kimi rəqs mahnılar zaman keçdikcə, xalqın məişətinə daxil olmuş,

gənclərin məhəbbətindən bəhs edən mövzularla zənginləşmiş, toy və bayramlarda ifa olunmağa başlamışdır [4, s. 9].

B.Hüseynli ilk dəfə olaraq halayların musiqi mətnini nota yazmış, həm də onların ifası zamanı xarakterik olan xoreoqrafik hərəkətləri təsvir etmişdir. Onun tədqiqatından məlum olur ki, halayların xoreoqrafik hərəkətləri çox məhdud, sadə və orijinaldır.

“Halay”larda mətn və musiqi məzmununun əlaqəsi onların əl çalma və rəqs hərəkətləri ilə müşayiət olunmasını şərtləndirir. Bu da onların mahnı rəqs kimi orta səciyyəli janr xüsusiyyətlərini göstərir. “Halay” rəqs mahnılarının əl çalma ilə müşayiəti onların qədimliyindən xəbər verir. Tarixin sonrakı dövrlərdən etibarən halaylar qavalın müşayiəti ilə ifa edilməyə başlamışdır [9; 10].

Halayların adları əsasən mətndə istifadə olunan nəqəratvari sözlərlə bağlıdır. Halay iki dəstənin bir-birini yamsılama üsulunda ifa edilir. Hər dəstəyə 6-8 nəfər və daha çox iştirakçı – oxuyub-oynamağı bacaran qız-gəlin daxil olur. Dəstələrin başında əlində qaval tutmuş halaybaşı durur. O, qavalda rəqs mahnılarının rəngarəng ritmlərini icra edərək oxuyub rəqs edənləri müşayiət edir və eyni zamanda özü də oxuyaraq oynayır. Bəzi hallarda (əgər halaybaşı çalmağı bacarmırsa) halay rəqs mahnıları halay dəstəsindən kənarında, bir nəfərin qavalda, nağarada çalması ilə ifa olunur [4, s. 9]. S.Fərzəyeva bildirir ki, halaybaşı yerli ifa ənənələrinin tələbinə görə musiqinin ritmini və xarakterini dəyişə bilər. O, bir növ kollektivin konsertmeysteri vəzifəsini daşıyır [2, s. 44]. Halayların əsas xüsusiyyəti onların dialoq formasında oxunmasından ibarətdir. Adətən musiqi cümləsi əvvəlcə birinci qrup, sonra ikinci qrup tərəfindən təkrarlanır və yaxud da solistin ifasında səsləndirilən musiqi cümləsinə xor nəqəratvari sözlərlə cavab verir.

Bütün qeyd edilənlərdən görüldüyü kimi, kütləvi şəkildə ifa olunan “yallı”lar və “halay”lar musiqi və ifaçılıq xüsusiyyətlərinə görə folklorun ayrı-ayrı janrlarını təşkil edirlər. Minilliklər boyu inkişaf edərək günümüzdə kimi gələn bu iki janr bir-birindən bəhrələnərək müstəqil şəkildə xalq musiqimizi rəvnəqləndirirlər.

“Halay” - Anadolu türklərinin mədəniyyətində yarım dairəvi formada (Azərbaycan “yallı”larında olduğu kimi: F.N) ifa edilən rəqslərə deyilir. Türkiyədə nəğmələrlə müşayiət olunan hadisə, yer, və ya insan adı ilə bağlı olan yüzlərlə “Halay” müəyyən edilmişdir. “Köy Halayı”, “Tokat Halayı”, “Çiçək Halay”, “Avşar Halayı”, “Abdurrəhman Halayı” və s. onların ifa etdiyi rəqslərdir. “Halay”lar toy, nişan, xına gecəsi, dini, yaxud da rəsmi bayramlar münasibətilə keçirilən mərasimlərdə ifa olunur. Bu rəqs Şərq, Cənub-Şərq və Orta Anadoluda geniş şəkildə yayılıb. “Halay”ın Sivas, Erzurum, Elazığ kimi bölgələrdə daha gözəl növləri vardır. Sivas hal-hazırda da zəngin halay mərkəzlərindən biri hesab edilir. Bəzi bölgələrdə “Halay”ın sayı azalmış, sadələşmiş, hətta “alay” adını almışdır. “Halay”ların bəzi növlərində ayin əlamətləri sezilir. Əvvəlki mistik mənə səciyyəli “Halay”lardan fərqli olaraq indikilərdə igidlik ünsürləri daha üstünlük təşkil edir. Halay - “Alay” sözünün “toplantı” mənasında istifadəsi göstərilir. “Alay” - türkçə “izdiham”, “mərasim”, hərbi “alay” mənalarında istifadə edilir. Bu rəqs ritmik cəhətdən çox zəngindir. Orta Anadoluda əsasən davul, zurna çalınaraq halqavari formada, digər bölgələrdə isə kaval, sipsi, cığırta, bağlama alətlərinin müşayiətilə xalq mahnılarının oxunması və çalınması ilə ifa olunur. Haluk Yücelin yazdığına görə qadınlar tərəfindən oynanan halayların əksəriyyətində müşayiət funksiyasını dəf aləti, Qaziantep və Şanlıurfa bölgələrindəki halaylarda isə xalq mahnıları yerinə yetirir. Bəzi yerlərdə halaylar hansısa halayçıların oxuduqları xalq mahnılarının müşayiəti ilə oynanır və hətta xor-solo dəyişmələri də olur [6, s. 5].

“Halay”ın düz sıra, həm də halqa formasında ifası onun müxtəlifliyindən xəbər verir. Bu rəqsi qadınlar və kişilər əl-ələ tutaraq halqa düzəldib müntəzəm olaraq yerə ayaq vuraraq ritmik şəkildə icra edirlər. “Halay” rəqslərinin kənd təsərrüfatı mərasimləri ilə əlaqəli olduğunu qeyd etmək lazımdır. H.Yücelin bildirdiyinə görə halay oyununun əsas özünəməxsusluğu iştirakçı

sayının ən az beş nəfərdən ibarət olmasındadır. Əks halda halay oyunu özünəməxsusluğunu itirər [6, s. 5]. "Halay"ları ifa edərkən iştirakçılar halaybaşının əmrinə tabe olaraq hərəkət edirlər. Onlar qol-qola girərək, bir-birlərinin kiçik barmaqlarından, ya da çiyinlərindən tutaraq sıraya düzülürlər. Bəzi "Halay"larda bu sıra bir müddətdən sonra dəyişilir, bəzilərinə isə oyunun sonuna qədər saxlanılır [10].

"Halay"lar 1, 2, 3, 4 hissəli olurlar. Bir hissəli rəqslər eyni tempdə ifa edilir. İki hissəli "Halay"larda melodiya və ritm dəyişilir. Ağır hissələrə "ağırlama" deyilir, ikinci hissədə fərqli ritm ilə oyun sürətlənir və getdikcə "hoplatma", "yelləmə", "sıktırma", "yürütmə" adlarını alır. Üç hissəli "Halay"lar üç melodiya və üç ritmik ölçüdə ibarətdir. Bəzən iki melodiya və üç ritmə də rast gəlinir. Belə "Halay"lar "ağırlama" ilə başlayır, "yürütmə" ilə davam edir, "hoplatma" ilə sona çatır. Dörd hissəli "Halay"larda dörd melodiya və dörd ritmik ölçü olur. Onlar "ağırlama" ilə başlayır, "yanlanma"ya keçir, "oynatma" ilə sürətlənir, "hoplatma" ilə sona çatır. Aşağıda təqdim edilən "Çorum halayı" adlı dairəvi rəqsin not yazısına nəzər salaq.

Nümunə № 2

Sadalanan fikirlərdən aydın olduğu kimi, "halay"larda janr və ifaçılıq baxımından oxşar cəhətlərin mövcudluğu bu xalqların eyni mədəni və tarixi soykökündən xəbər verir. 1. Şifahi yolla nəsil-dən-nəsilə ötürülmə; 2. Əlamətdar günlərdə kollektiv şəkildə ifa ənənəsi; 3. Dəstəbaşısının funksiyası; 4. Oxuma ilə müşayiət; 5. Müşayiətdə həm də zərb alətindən istifadə edilməsi Azərbaycan və türk halaylarının ortaq xüsusiyyətlərinə daxildir.

Bütün deyilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, qeyd edilənlər hər iki xalqda "Halay" janrının mürəkkəb tarixi inkişaf prosesləri ilə bağlı olmuşdur. Həmin janrların dövrlər ərzində inkişaf yollarını keçdiklərini və hər xalqın temperamentinə uyğun olaraq özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçildikləri fikrindəyik. Göründüyü kimi, əcdadlarımızın Günəşə sitayişlə bağlı olan dünyagörüşü azərbaycanlılarda və qardaş Türkiyə türklərində fərqli istiqamətdə təzahür etsə də, tarixin dərinliklərindən bu günə kimi onların təfəkküründən tamamilə silinməmiş, lakin ayrı-ayrı məcrada qonşu xalqların mədəniyyətində özünü büruzə vermişdir.

Aparığımız tədqiqatlar göstərir ki, "Halay" mövzusunun geniş tədqiqi musiqi türkologiyasının hələ öyrənilməmiş bir çox sahələrini açıqlamaqla yanaşı, Azərbaycan və türk musiqisinin qarşılıqlı əlaqəsinin spesifik cizgi və xüsusiyyətlərini aşkarlamağa imkan verə bilər. Problemin genişliyini və məqalənin həcmi nəzərə alıb tədqiqatımızı yekunlaşdırmalı oluruq. Düşünürük ki, bu mövzunun gələcəkdə müqayisəli şəkildə daha müfəssəl araşdırılması Azərbaycan və Türkiyə etnomusiqişünaslığının inkişafı üçün perspektivli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abduləliyev A. Ə. "Halayın əmək folkloru kontekstində tədqiqinə dair", Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri (I respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 17-19 dekabr, 1991). Bakı: 1992, s. 60-76

- 2.Fərziyeva S. İ. Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsinin “Halay” rəqs-mahnıları. Dərs vəsaiti. B.: Mütərcim, 2014, 216 s.
- 3.Hüseynli B. X. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. I dəftər. B.: ADN, 1965, 42 s.
- 4.Hüseynli B. X. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. II dəftər. B.: Azərnəşr, 1966, 53 s.
- 5.Rzayev N. İ. Əsrlərin səsi. B.: ADN, 1974, 79 s.
- Seyidov M. M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B.: Yazıçı, 1989, 485 s.
- 6.Yücel H. Türk halk müziği üzerine bir inceleme. / Akademik Bakış Dergisi. № 26. Eylül-Ekim. 2011, s. 1-13
- 7.Алекперова А. М. Хороводные танцы «яллы» Нахичеванской зоны: Автореф. Диссерт.на соиск.уч.степ.кандид.искусств. Баку, 1994, 24 с.
- 8.Алекперова А. М. Хороводные танцы «яллы» Нахичеванской зоны: Дис. ... кандидат. искусств. Баку, 1994, 124 с.
- 9.AMEA Folklor institutu. HALAYLAR – 4 URL: [https:// www. youtube.com /watch?v=eb9gO7Qom6E](https://www.youtube.com/watch?v=eb9gO7Qom6E)
- 10.AMEA Folklor institutu. HALAYLAR – 5 URL: [https://www.youtube.com /watch?v=V1zZnp-02fU](https://www.youtube.com/watch?v=V1zZnp-02fU)
- 11.Sivas Ağırlama Halayı Kardeşliği Temsil Ediyor - TRT Avaz. 24.04.2017 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KZTQoFI6bZE>

**Azərbaycan Milli Konservatoriyasının “Milli musiqi alətlərinin təkmilləşdirilməsi” elmi tədqiqat laboratoriyasının baş elmi işçisi, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: nebiyeva.fazile@mail.ru*

Fazila Nəbiyeva

ABOUT THE SIMILAR AND DISTINCTIVE ASPECTS OF THE “HALAY” GENRE THAT EXISTED IN THE CULTURE OF THE AZERBAIJANI AND ANATOLIAN TURKS

In the submitted article it is told about the dances “Halay” which meet in the culture of Turkic peoples of Azerbaijan and Turkey. Territories of their wide circulation are listed. The author notes connection of a genre of “Halay” with difficult historical processes at both people. The reader is informed that in large quantities executed “Halay” make however various genres of folklore. It is told about their similar and distinctive features, about their etymology and their musical samples are presented.

Keywords: *Azerbaijani and Anatolian Turks, Tengrian worldview, the cult of the Sun and fire, Yalli and halai, common culture, types of accompaniment, similar and distinctive features*

Фазиля Набиева

О СХОДНЫХ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫХ АСПЕКТАХ ЖАНРА “ХАЛАЙ”, СУЩЕСТВОВАВШЕГО В КУЛЬТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АНАТОЛИЙСКИХ ТЮРКОВ

В представленной статье говорится о танцах «Халай», которые встречаются в культуре тюрков Азербайджана и Турции. Перечисляются территории их широкого

распространения. Автор отмечает связь жанра «Халай» со сложными историческими процессами у обеих народов. Читатель информируется о том, что массово исполняемые «Халаи», составляют все же разные жанры фольклора. Говорится об их схожих и отличительных особенностях, об их этимологии, представлены их нотные образцы.

Ключевые слова: *Азербайджанские и Анатолийские турки, тенгрианское мировоззрение, культ Солнца и огня, Ялы и халай, общая культура, виды аккомпанемента, сходные и отличительные черты*

(AMEA-nın müxbir üzvü İnara Məhərrənova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxil olma: İlk variant: 29.07.2021

Son variant: 15.09.2021